

“ZARBULMASAL” ASARI SO‘Z BOYLIGINING MAVZUIY GURUHLAR TAHLILI

Ubaydullayeva Shoira

Jizzax viloyati Zomin tumani 46-umumta’lim maktabi

O‘zbek tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23360164>

Annotatsiya: Mazkur maqolada “Zarbulmasal” asari so‘z boyligida qo‘llangan so‘zlarning funksional-semantik ma‘nolari tahlil qilingan. Tahlil jarayonida asarda qo‘llangan so‘zlar mavzuiy guruhlariga bo‘linib tasnif etilgan. Bunday tasnifda so‘z ma‘nolarining bir-biridan tubdan farqlanishini kuzatish mumkin.

Kalit so‘zlar: narsa-hodisa nomlari, harakat-holat, belgi-xususiyat, miqdor, ishora tushunchalari

Аннотация: Слова, используемые в лексике произведения “Зарбулмасал” в данной статье анализируются функционально-семантические значения. Используется в работе в процессе анализа слова разбиты на тематические группы. Слово в этой классификации можно заметить, что их значения коренным образом отличаются друг от друга.

Ключевые слова: имена объекта-события, действие-состояние, признак-свойство, количество, слова, выражающие знаковое свойство действия, понятия жестов.

Abstract: The words used in the vocabulary of the work “Zarbulmasal” in this article functional-semantic meanings are analyzed. Used in the work in the process of analysis words are classified into thematic groups. A word in this classification it is possible to observe that their meanings are radically different from each other.

Key words: object-event names, action-state, sign-property, quantity, words expressing the sign-property of the action, the concepts of gestures.

KIRISH

Gulxaniy qalamiga mansub “Zarbulmasal” [5, 3-55] asarida qo‘llangan leksik birliklar o‘ziga xos xilma-xil mavzuiy guruhlarini tashkil etib, mazkur mavzuiy guruhlar o‘z ichida bir nechta kichik semantik guruhlariga ham bo‘linadi. Leksemalarning bunday guruhlariga ajralishi orqali ularning tarkibiy tomonlari, funksional-semantik xususiyatlari va o‘ziga xos jihatlari o‘rganiladi. So‘zlarni mavzuiy guruhlariga ajratish muayyan xalq tilida qaysi sohalarga oid leksikaning boy yoki kambag‘alligini belgilashga yordamlashadi. O‘z va o‘zlashgan qatlam leksikasini mavzuiy guruhlariga bo‘lish va ularni qiyosiy o‘rganish o‘z qatlamda qaysi sohalarga oid so‘zlar saqlanib turgani, qanday jabhalarga doir leksemalar tarixan iste’moldan chiqib ketgani va ular o‘rnini o‘zlashgan so‘zlar egallaganini aniqlashga yo‘l ochadi[3,121]. Kuzatishlarimiz asarda qo‘llangan leksemalarni quyidagi mavzuiy guruhlariga tasniflash imkonini berdi:

1. Narsa va hodisalarning nomlarini bildirgan so‘zlar. Mazkur guruh tarkibiga kiruvchi leksemalar boshqa guruh tarkibiga kiruvchi leksemalardan ko‘ra faol qo‘llangan va miqdor jihatidan ham ko‘pchilikni tashkil etadi. Quyida ushbu guruhga kiruvchi so‘zlarni mazmun-mohiyatidan kelib chiqib tasnif qilamiz: 1) inson tana a‘zolarining nomlarini bildirgan so‘zlar: Izlanishlar jarayonida shuni ko‘rish mumkinki, asarda qo‘llangan tana a‘zolari soni 16 tani tashkil etadi. Bosh, yuz, jamol, og‘iz, lab, tish, ovoz, ko‘z, qosh, peshona, quloq, bo‘yin, vujud, bel,

o’pka, oyoq; 2) qarindoshlik va yaqinlik tushunchasini ifodalovchi so’zlar. O’zbek tilshunosligida bu masala to’g’risida qisman gapiriladi. Lekin qavm- qarindoshlikni anglatuvchi ota, ona, bola, o’g’il, qiz, nabira kabi terminlari leksikologiya tarixi bilan bog’lab tekshiriladi va misol tariqasida ko’rsatiladi. Qarindoshlik terminlari leksikaning eng qadimgi qatlamlariga mansubdir [4, 150]. Asar matnidagi bu terminlar miqdor jihatdan 10 tani tashkil etadi. Qiz, ona, ota, bobo, o’g’il, amma, kuyov, er, xotin, yanga; 3) geografik obyekt va maxsus o’rin-joy nomlari: shahriston, guliston, shahar, navohiy ((mamlakat), diyor, oshyon, o’rda, g’ulomgardish, uya, bo’shon, koshona, tog’, sohil, daryo, nayiston ((qamishzor), sho’razor, sahro; 4) fasl va vaqtga doir tushunchalarning nomlari: qish, yoz, namozshom, zamon, kech, peshin, tong, tun, kuz; 5) tabiiy hodisa nomlari: qor, yomg’ir; 6) o’simliklar bilan bog’liq tushunchalarni nomlovchi so’zlar: sabza rayohin (sabza rayhon), anvoyi gullar, chechaklar, savsan (gulsapsar), daraxt, nihol, gul; 7) urf-odat va marosim nomlari: sovchi, xostgarlik (sovchilik), qalin, ma’raka, mahr, fotiha; 8) osmon jismlarining nomlari: shams va qamar (quyosh va oy), oy, quyosh; 9) iste’mol qilinuvchi taom va mahsulot nomlari: chuchvara, halvo, ayron, palov, chilim, sharob, quyruq, sut; 10) maishiy hayot bilan bog’liq narsa nomlari: tesha, arra, bolta, chelak, parda, oyna, chirog’, palos, o’choq, o’tin, xalta, qozon, yelpig’ich, sham, kema; 11) cholg’u asboblari nomlari: rud, ud, daf, nay, barbat, tor, soz; 12) mavhum tushuncha nomlari: fahm, qalb, yaxshilik, dil, ko’ngil, mehr, g’am, ixtiyor, nafs, sabr, ranj, saodat, aql, firoq; 13) kasb-hunar nomlari: tabib, najjor ((duradgor), sarbon ((tuyakash), duradgor, oshpaz, zargar, misgar, po’stindo’z, navozanda (ashulachi), sozanda, qassob, bog’bon, bo’zchi; 14) ot va ot bilan bog’liq bo’lgan so’zlar: ot, arg’umoq[5, 3-55].

2. Harakat va holatni ifoda etuvchi so’zlar. Fe’l sintaktik konstruksiyalarda markaziy o’rinni egallaydi, gap strukturasini belgilaydi, uning qanday ma’noli so’zlardan tarkib topishini bildirish imkoniga ham ega bo’ladi[7, 3]. So’z turkumlari ichida asosiy o’rinni ot va fe’llar tashkil qilishi e’tiborga olinsa, fe’lning keng soha ekanligi anglashiladi [2]. Asar leksikasida juda katta o’rinni egallagan, eng faol qo’llangan so’zlar harakat va holatni ifodalovchi leksemalardir. Ularning ayrimlari asarda bot-bot takrorlangan. Ushbu leksemalar o’z qatlamga tegishli bo’lib tub va ichki imkoniyatlar asosida yasalgan yasama so’zlardir. Ana shunday xarakterga ega bo’lgan so’zlarni o’z ichida ma’no-mazmun jihatidan quyidagicha guruhlariga ajratib tasniflaymiz: 1) jismoniy faoliyat bilan bog’liq harakatni ifoda etuvchi so’zlar: kelmoq, yugurmoq, sanamoq, bog’lamoq, bormoq, yurmoq, o’tirmoq, supurmoq; 2) nutqiy faoliyat bilan bog’liq harakatni ifodalovchi so’zlar: so’zlay boshlamoq, aytmoq, hikoyat qilmoq, dermoq, bayon qilmoq, izhor qilmoq; 3) aqliy faoliyat bilan bog’liq harakatni ifodalovchi so’zlar: anglamoq, o’rganmoq, fikr etmoq, mulohaza qilmoq; 4) ruhiy holatni ifodalovchi so’zlar: xursand bo’lmoq, xafa bo’lmoq, darqahr bo’lmoq ((jahli chiqmoq); 5) jismoniy holatni ifodalovchi so’zlar: halok bo’lmoq, tavaqquf aylamoq ((jim qolmoq), tuzalmoq; 6)ko’rish fe’llari: boqmoq, ko’rmoq; 7) imo-ishora harakati bilan bog’liq so’zlar: imlamoq; 8) tabiiy holatni ifodalovchi so’zlar: qizarmoq.

3. Belgi-xususiyatni anglatuvchi so’zlar. Belgi-xususiyat bildiruvchi so’zlar borliqda shaxs yoki jonli va jonsiz narsalarning turli- Tuman belgilarini ifodalaydi. Mazkur fikrlardan kelib chiqib, asarda qo’llangan sifatlarni quyidagicha guruhlariga ajratish maqsadga muvofiq: 1) shaxsning fe’l-atvori xarakter xususiyatini aks ettiruvchi so’zlar: dilkash, notavon, besabr, oqil, dono, baxil, beor; 2) shaxs qiyofasini tasvirlovchi so’zlar: chiroyli, bahodir, pahlavon; 3) shaxs va

narsalarning belgi-xususiyatini anglatuvchi soʻzlar: egri—toʻgʻri, doʻng, xom, yaxshi, yomon, qosir (qusur); 4) maza-taʼmni bildiruvchi soʻzlar: shirin, achchiq, totli; 5) rang-tusni bildiruvchi soʻzlar: qaro, oq-qora.

4. Ish-harakat va holat belgisini bildiruvchi soʻzlar: 1) harakatning paytini bildiruvchi soʻzlar: ilgari, ertadan-kechgacha, avval, soʻngra, hozir; 2) harakat-holatning tarzini bildiruvchi soʻzlar: dam-badam; 3) harakatning miqdor-darajasini ifodalovchi soʻzlar: koʻp, oz-oz, kam; 4) harakat-holatning oʻrnini ifodalovchi soʻzlar: orqa.

5. Miqdor va sanoqni tushunchalarini ifodalovchi soʻzlar. Turkiy tillarda son sistemasi har qaysi tilda boʻlgani kabi birdaniga emas, asta-sekin shakllanib, oʻzgarib kelgan. Bunga koʻhna manbalar tilini tadqiq etish jarayonida amin boʻlish mumkin. Maʼlum va mashhur yozma obidalarda sonlarning bir necha turlari qoʻllanilgan [2]. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib asarda qoʻllangan soʻzlarni quyidagicha tasniflaymiz: 1) tartib son: birinchi, ikkinchi, uchinch; 2) sanoq son: bir, ikki, yetti, oʻn ikki, yigirma besh; 3) kasr son: ikkidan bir (yarim). Asarda miqdor tushunchasini bildirgan leksemalarning aksariyati hisob soʻzlar, yaʼni noʻmerativlar bilan ifodalangan. Tilimizda turli xil oʻlchovlar va shu oʻlchovlarning oʻz birliklari bor. Shu asosda oʻlchov soʻzlarning ham bir necha turlari mavjud: uzunlik oʻlchovi: farsax, quloch. Alohida olinganda predmet nomini, matn ichidagina oʻlchov maʼnosini ifodalagan oʻlchov soʻzlari: 1) ogʻirlik oʻlchovi: tezak qopi bilan; 2) maydon oʻlchovlar: ming chordevor [5, 3-55].

6. Ishora bildiruvchi soʻzlar. Oʻzbek tilining lugʻat boyligida bunday soʻzlarning oʻz oʻrni va mavqeyi alohida. Ishora bildiruvchi soʻzlarning asosini va miqdor jihatdan koʻpchilik qismini olmosh tashkil etadi. Ularda nafaqat ot, sifat, son, balki feʼl, ravish, taqlidiy soʻz, xatto matnni almashtira olish, ularga ishora etish xususiyati juda kuchli [6]. Asar matnida 1) shaxsni ifoda etuvchi ishora bildiruvchi soʻzlar: men, sen, u, biz, siz, ular, ani, alar. Shuningdek, 1-shaxs men oʻrnida kamina, faqir soʻzlari keltirilgan. 2) narsa-buyum, belgi yoki miqdor haqidagi soʻroq soʻzlar: kim, nima, ne, nechuk, qandogʻ; 3) koʻrsatish soʻzlari: bu, shu, oʻshal, ul, shul, anda; 4) inkor: hech kim, hech nima, hech qaysi; 5) belgilash: har kim, har qancha, barcha, hamma; 6) shaxsni taʼkidlab koʻrsatuvchi: oʻz soʻzi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, soʻzlarni mavzuviy guruhlariga ajratib oʻrganish maʼlum xalq tilida biror sohaga oid leksikaning boy yoki kambagʻal ekanligini, mazkur tildagi leksemalarning turli qirralarini aniqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abduvaliyeva.D.A. Alisher Navoiy tarixiy asarlari leksikasi. – Toshkent: Fan, 2016. B.80-93.
2. Abdushukurov.B.B. “Qissasi Rabgʻuziy” leksikasi. – Toshkent-2017.
3. Begmatov.E. Hozirgi oʻzbek adabiy tilining leksik qatlamlari. – T.:FAN,1985.B.121.
4. Ismoilov.I.A. Turkiy tillarda qavm-qarindoshlik terminlari – T.:FAN, 1996. B.150
5. Muhammad Sharif Gulxaniy. Zarbulmasal. – Toshkent: Oʻqituvchi, 1972. B. 3-55.
6. Neʼmatov. H., Gʻulomov.A.K., Mahmudov.N.M., Qodirov.N., Abduraimova.M. Ona tili // Taʼlim taraqqiyoti Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi vazirligining axborotnomasi. 1-maxsus son. – T.:Sharq,1999.
7. Rasulov.R. Oʻzbek tilidagi holat feʼllari va ularning obligator valentliklar – T.:FAN,1989.B.3.